

Вук ЦЕРОВИЋ*

АКОРДИ ЗЛА У НЕКИМ АНДРИЋЕВИМ ЛИКОВИМА (Целалије)

У својим најбољим приповијеткама, нарочито онима у којима је описано вријеме турске владавине Босном, Иво Андрић је сликар негативног јунака. Мада су његове личности веома разнолике, оригиналне и несродне, условљене разноврсним факторима: временским, просторним, социјалним, „вактом” и токовима развоја и пропадања Отоманске царевине, који су једнако зависили од друштвених узрока и ђеифа непокорних паша и везира, ипак су неки од ових јунака сродни, сликани сличним бојама, оквалификовани сличним особинама у плејади личности, што нам даје могућност да о њима говоримо као о типолошкој групацији.

Овдје мислимо на јунаке из неких Андрићевих прича и романа, ратнике: на Сеид али Целалудин пашу из „Приче о везировом слону”, на Мустафу Маџара из истоимене приповијетке, на Челеби Хафиза из приче „Труп”, на Абидагу и сејменаског старјешину Пљевљака из романа „На Дрини ћуприја”...

Ови људи имају лепезу заједничких особина изнијансираних по интензитету, својствених свакоме од њих, које су карактеролошка одредница типа јунака и битне одлике свакога од њих појединачно.

Мустафа Маџар, Целалудин-паша, Челеби Хафиз, Абидага и, нешто мање, Мула Јусуф, продукти су једнога времена и истога система вриједности који се дубоко исказао њиховим индивидуалитетом, начином живота и схватањима, њиховим односом према себи и свијету. Слични су им поступци, однос према људима, презир према свима, сличан им је однос према смрти и својој и туђој.

Бескрупулозни, храбри до самозаборава, аморални, крвножедни до анимализма, отпадници, везани за сабљу као за пупчану врпцу која их ве-

* Др Вук Церовић, Филозофски факултет, Никшић

зује са животом, заиста су јунаци прије свега у војничком смислу ове ријечи. Одважни до лудости, спремни да убију из нужде, или из забаве, вазда приправни да умру без страха и без оклијевања. Због своје праволинијске усмјерености и тврдоће карактера, због односа према људима, чије животе не цијене више од прашине на нанулама, због неутраживе жеље за убијањем и жеђи за туђом крвљу, дјелују прије као „зло које нема ни разлога ни оправдања” (Андрић), као појаве, него као људи. Сви су злочинци, мада у њиховом схватању свијета ова ријеч није имала значење.

Обдарени натпросјечном виталношћу, безумном енергијом разарања, сложене психе, празни и промашени, понекад до самоуништења завађене звијери и човјека у себи, намећу нам се као личности достојне дивљења и сажалења.

Они нијесу припадали највишим круговима Империје, јер су им, као и свим ратницима, недостајале вјештина дипломатског опхођења, способност сналажења, салонска допадљивост и полтрански манири. Они имају сувише војничке крутости и грубости у поступцима који су ефикасни, брзи, лишени финеса. Као људи који су свакога дана гледали смрти у очи и често убијали, стекли су ону специфичну хладноћу и самосвијест својствену ратницима, која тамном сјенком презира сјенчи однос према онима који не живе животом каквим они живе. Охолост и осиноност усамљује их и одваја од других људи.

Ипак су сви припадали вишим друштвеним слојевима, били су моћни и заслужни, типични, репрезентативни и опасни, неопходни царевини, која је почивала на њиховим мачевима и на њиховој тупој свијести. Већина њих су, за оно вријеме, били солидно образовани: Челеби Хафиз је био улема, учен свештеник из угледне породице, Мустафа Маџар је учио медресу (вјерска школа), Џелалудин-паша је везир (што претпоставља чињеницу да је учио високе војне школе).

У приповијеткама Андрић није приказао животопис јунака, ми, у ствари, присуствујемо њиховим посљедњим поступцима, упознајемо их уочи смрти, у предсмртним моментима, а њихови поступци су такви „да је западни сатанизам спиритуална ствар крај тих појава” (Исидора Секулић).

Живот њихов, кратак и језив, толико је сажет да се може испричати у неколико реченица. Сви су релативно млади, освједочени ратници, јунаци, предани борби за Алаха, за дин, за царевину, пуни презира према свим који нијесу ратници. Као и сви други људи који су посвећени својој послу, реду, слоју, професији, и ови Андрићеви јунаци живе или у боју, или у припреми, чекају да запиште зурне и ударе таламбаси, да телал узвикне на сокаку: „Ха, за дин! Алах иншалах! На ћафира! На батила!”... („Мустафа Маџар”)

Илустративан за све ове јунаке је опис из „Приче о везировом слону”. Сеид али Целалудин-паша послан је као јака рука Порте да заведе ред у немирној Босни. Упоређујући га са осталим злим и суровим везирима Андрић каже: „...од оног најгорег до овог Целалије био је дуг и страشان пут, а на томе путу људи су од страха губили говор и памћење и способност да упоређују и да нађу реч, која би могла означити шта је, ко је и какав је Целалија...”

Старији би се искупили на тргу да виде чудо невиђено, али кад би угледали мрке сејмене и чули име Целалудин везира, сви би гласови умукли, сва би се лица следила и свак би тражио најкраћи пут до своје куће трудећи се да сам себе увери да нигде није био и ништа није видео...” („Прича о везировом слону”).

Мустафу Маџара је писац насликао послје повратка из боја код Бања Луке кући у Добој. Док свјетина сабрана у његову част цијепа грла и узвикује похвале његовом јунаштву, он погнут и мрк гадљиво жури да се склони на чардак, не погледавши никога, као да никога није било на сокаку. („Са наусницом изнад напућених усана, погнут, мрк без осмијеха, нит се с ким дружио, ни говорио.”) („Мустафа Маџар”)

У то вријеме већ га прогоне авети и сјене оних које је побио, у његовој психи се смјењују проблијесци свијести и фантазмагоричне визије, а и једне и друге брише анимални страх од привиђења и исцрпљујућа несаница, па су његови поступци углавном инстинктивни, ирационални и несвјесни. Разум, свијест, која тек понекад надвлада страх што пробија кроз снове и трује му дуге ноћи несаницом, труди се да растјера авети побјених, да залаже стрепњу и дозове тренутак сна ослобођења. Сан за њега није одмор, већ мора у којој се јављају најстрашнији призори из окршаја, све сами снови кривице, кајања, правдања и страха (Сигмунд Фројд: „Тумачење снова”).

Читалац га види већ савим болесног од страха, фобија, несна, маније гоњења; полулуда; види психичког болесника, лудака, који од крви бјежи у акцију, у бојеве, у нове злочине и још страшнија убијања. Маџар се плаши себе, а презире остале, већ сасвим сит живота, ратовања и убијања, једноставно траје. Све му бјежи и измиче, зурна коју пажљиво одвија на чардаку пусти стран, непознат звук, који га уплаши, као нешто туђе, непознато, страно. Он је хитро завија и оставља заувјек. Када је посљедњи пут дунуо у зурну, која га је некада разоноћивала и везивала за нормалан живот, угасио је оно посљедње лијепо и нормално и прекинуо посљедњу нит човјека у себи. Стидљива ноћна музика је још једино људско што је остало у Маџару, али кад је посљедњи пут дунуо у зурну, замотао

је и одбацио заувјек, уништио је посљедњу искру свијести и последњи трептај душе.

Наступила је потпуна деструкција његове личности, уништен је човек у јунаку. Homo animalis уништио је Маџаров рацио, преузео његову личност, преобратио га у звијер, у страшно злочиначко чудовиште.

Мустафа Маџар, један од најкомплекснијих Џелалија, изражава јасно и недвосмислено филозофију злочинаца кроз презриви однос према људима, једнако према Турцима и према Каурима (хришћанима): „Свијет је пун гада.”

Ово није само филозофија ових јунака, то је њихова лабудова пјесма, сазнање које оправдава њихове страшне поступке.

Случајни сапутник Мустафин, Абдуселамбег из Чатића, лицемјерно је подржао јунакову тврдњу – намножило се крштеног гада.

Мустафа Маџар, коме се све загадило, а живот му постао бесмислен и празан, увјерено исказује мисао блиску свим овим јунацима: „Намножило се гада и крштеног и некрштеног...”

Челеби Хафиз је одмах из школе отишао у војску, жарио и палио по Сирији „да је свако остављао све и спасава го живот бјежећи у пустињу гдје их је чекала сигурна смрт од глади, али мање страшна од Челеби Хафизових мучења”. („Труп”)

Сажалио се само једном, поштедио једну жену, поклонио јој живот и заволио је, а она му се, послје дугих припрема тако грозно осветила да је од јунака остао само непокретни труп. Писац у причи није ни поменуо име жене, која се тако грозно осветила јунаку.

И њега срећамо у предсмртном часу, торзо одузетих удова траје, захваљујући братовом севапу, живи „живот умирања”.

Љубав је опасна за ове људе, смртно опасна у тим временима и на тим просторима, љубав је ријетка у овим текстовима, слабост јунака, а ови јунаци су чврсти.

Ма колико отуђени и сувишни, ма колико окоштали, груби и бездушни, Џелалије нијесу успјели да у себи угуше баш све људско. Свијест о злочину може се забашурити, али се злочин не може заборавити – казао је Кјеркегор.

Мустафа Маџар када дуне у зурну уплаши се од тог звука, који и није звук инструмента већ крик Мустафине стијешњене душе...

Друкчији су од других и свјесни су тога. Тако су сами и толико издвојени ови јунаци, да око њих вије ледени круг смрти и страха и чини их недодирљивим.

„У њима, који су од старе лозе са тешким наследством искуства, засићени и уморни у бићу, има нешто духовно да их чини готово узвишеним” – ванредно тачно је уочио Милан Богдановић.

На једној страни они сами, храбри, издвојени и уздигнути, посебни, заслужни, а на другој страни „свијет пун гада”. Сваки од њих има неку апстрактну, некада привидно сасвим апсурдну страст, осим Абидаге, јунака романа „На Дрини ћуприја”. Абидага има једну људску, разумљиву и честу страст, да кажемо скоро рационалну, која га издваја из осталих Целалија и деградира у односу на њих. Абидага је похлепан човјек, краде везиров новац, стално стрепи да ће бити ухваћен, и то плаћа главом. Остали имају хобије и страсти које су далеке и неразумљиве обичним људима и које их још више издвајају. Зато је писац инсистирао на оном људском, које стрчи и не уклапа се у њихове карактере, па привидно дјелује као апсурд, показујући и тиме колико су ишчашене њихове личности.

Целалудин-паша тренутке одмора проводи тако што одмотава, пребира и замотава калеме за писање. Ова навика, као и покушаји свирања код Мустафе Маџара, показују њихову подсвјесну жељу за бјекством од себе, за моралном чистоћом, за друкчијим животом. Знана је потреба злочинаца и убица да перу руке, до болести, до апсурда. Тиме се свијест труди да потре осјећај прљавштине, да се очисти од крви, који стално пробија из подсвијести изазивајући осјећај кривице.

Страх је карактеристика времена у којем су ови људи живјели и битна карактерна црта свакога од њих. Страх и самоћа условљавају њихове поступке и дефинишу њихове карактере.

Мудри Андрић, пророчански сликар Босне, што ће се показати тек у нашем времену, закључује: „Видео сам да је у ова времена, главни и често једини покретач људског деловања страх, панични, неразумни, често посве безразложни, али истински и дубоки страх”... („Ex ponto”).

Једино је код Мустафе Маџара страх неконкретизован, ирационалан, стрепња од себе, од својих поступака, безличан феномен подсвијести која се напреже до пуцања, до уништења личности јунакове. Код осталих Целалија страх је конкретизован, опредмећен ликовима надређених.

Сеид али Целалудин-паша осјећа панични страх од Порте, којој служи као чврста рука, зато са стрепњом очекује сваки нови дан, јер баш тада његове услуге Порти могу постати непотребне. Када је из Истамбула дошао царски ваиз са поруком да везир одамах иде у Истамбул ради преузимања „нове дужности”, паша је схватио каква је то дужност, разумио да се због ње не мора на тако далеки пут и испио отров одмах ту у Травнику, у Босни, која је тада и увијек била богатија мржњом, смрћу и отровом од сваке земље на Балкану...

Сејменски старјешина Пљевљак се „сујеверно бојао Абидаге. Тај страх се временом претворио у мучну мору, која га није напуштала. При сваком кораку и покрету, често и у сну он је помишљао: „Шта ће Абидага на ово казати?” Он је веровао да ће због Абидаге изгубити не само хлебац и положеј него и главу... („На Дрини ћуприја”).

Код Мустафе Маџара страх је друкчији, нејаснији и интензивнији него код осталих Целалија. Сваки од њих се плаши неког одређеног лица, а Мустафа Маџар се боји себе и зато не може да се ослободи страха, да га уништи, јер би уништио себе. Он се боји онога мрачног и нејасног дијела свога бића из кога и извире тај страх, дијела бића који се толико оснажио да је потиснуо свијест и здрав разум и расцијепио његову личност. Језив је живот Мустафе Маџара: по дану га мучи стална несаница, умор и чежња за сном, а плаши се сна, јер чим заспи убијају га језиви снови. У тренуцима краткога сна за којим тако чезне, на њега наваљују језива сјећања на оне које је поубијао, тако јасни и сликовити призори, да се буди унезвјерен од страха, окупан мртвачким знојем. Свете му се жртве и уништавају га исто онако темељно као што се он светио њима док бијаху живи.

„То се мучење понавља сваке ноћи. Одједном заборави све што је икад било, и своје рођено име, и пошто се тако у првом полусну угаси свако сјећање и свака помисао на сјутрашњи дан, и остане само склупчано тијело под тамом, као нијемим жрвњем. Отпочну брзи мравци уз ноге и стрепња у мекоти испод срца, и стане свуда да се шири страх као хладно струјање...

Поче да стрепи и од саме помисли на ноћ. Ни сам није признавао тај страх, али он је растао, мучио га дању, разарао и саму помисао на сан, живио с њим, упијао му се у живо месо, тиши и тананији од свилена конца сваки дан засијецао дубље.” („Мустафа Маџар”)

Страх убија Маџара, тјера га у лудило, па у смрт. Недефинисан, егзистенцијални страх, инстинкт, није ништа друго до еруптивна побуна под свијести, незадовољство јунака собом, животом и свијетом око себе. Овај страх се не може тумачити само кајањем, феномен је дубљи и обухватнији. Страх и патња коју трпи уздижу Мустафу Маџара над осталим Целалијама, чине га емотивнијим и комплекснијим јунаком.

Ирационални Маџаров страх не оставља могућност спасења, укида наду у избављење. Остали јунаци, чији је страх конкретизован кроз одређене личности, имали су барем слабу наду. Сејмен Пљевљак, који је тако панично стрепио од Абидаге, могао се надати да ће Абидага бити ухваћен у краћи везировог новца и страдати; Абидага се надао да везир Соколовић може поново пасти у немилост; Целалудин везира могао је спасити какав устанак у некој од покрајина велике царевине, због којег би његове

услуге Порти постале неопходне. Њихов страх има спољашњи узрок, који је могао бити уклоњен неком вишом силом, промјеном, и тако се уплашени преступник ослободити страха.

Патња је дефиниција живота ових јунака, стварна и погубна колико страх и самоћа.

Око ових људи шири се мржња као ледени круг из којег нема излаза. Та мржња и њихова зла коб биће узрок смрти свакога од њих.

Целалије умиру апсурдном, неадекватном и непримјереном смрћу, често неочекивано и увијек глупо. Епски јунак се цијелог вијека припрема да достојно и јуначки умре, а смрти ових јунака су ругање њиховој храбрости и њиховим јуначким животима. Сви умиру недостојном смрћу.

Обневидјелог од сна, полулудог Мустафу Маџара у бјекству погоди коњском потковицом у сљепоочницу на сарајевском сокаку Циганин поткивач, а маса га пристиже и уби.

Сеид али Целалудин-паша се кукавички трује кад је схватио да ће бити уклоњен. Сејмен Пљевљак је полудио од страха. Абидага ухваћен у крађи везировог новца нетрагом нестаје. Једино Челеби Хафиз остаје да живи „живот смрти”.

Према Милану Богдановићу „смрт је ружна у овим приповеткама. Она је један нелогичан, недостојан завршетак, једна крајња поруга хтењима и полетима, вољама, снагама и вредностима...”.

Петар Џацић је проблем умирања неких Андрићевих јунака видио као злочин и казну, као „тежњу за самокаштиговањем, као реакцију на осећај кривице”, што је недовољно увјерљиво тумачење, јер само неки од њих умиру својом вољом и својом кривицом. У овим причама смрт је ругање животу.

Њихове смрти, мада неадресне њиховог јунаштва, праведно су искупљење и казна за почињене злочине, али и елемент откривања суштинске компоненте њиховог карактера, на коју је као на покретача свега указивао Андрић у „Ех pontu”. Страх је агенс који покреће ове јунаке. Страх је покретач свих њихових акција, њиховог јунаштва и узрок њихових смрти, али и начин могућег пишчевог арбитража у животима јунака.

Питање страха и зла у људима, у свијету и животу, два су суштинска питања које је писац постављао у овим причама.

Андрић се цијелог свог живота бавио питањем зла у човјеку и човјековом патњом. Откуда зло у човјеку, зашто су Целалије оволико зли, зашто су уопште људи зли? Шта је зло у њиховим животима? Још је Христос упозорио ученике да се не машају мача да би га заштитили, јер ко од мача живи, од мача ће умријети. Фјодор Михајлович Достојевски је преци-

зно дефинисао одговорност појединца – ако је друштво лоше, појединац није одговоран.

По Петру Џаџићу они су „крвници из очаја”. Исправан суд. Сваки од ових јунака био је заиста очајник, ослоњен на сабљу као једину узданицу и заштиту. Пошто су често посезали за туђим животима очекивали су да сваки час неко посегне за њиховим животима, а најлакше је посезала Империа којој су служили, чијом су службом правдали своје злочине. Држава је била немилосрдна и допирала је далеко, од ње није било спаса. Ко постане непотребан, или опасан, стиже му катул ферман и свилени гајтан.

Милан Богдановић је мислио да је то питање њихове коби. На овом тумачењу вриједи се задржати.

Мухамеданци вјерују да је Џибрил (Арханђел Гаврило) Мухамеду диктирао суре из Корана из мајке свих књига, у којој је записано шта је било и шта ће бити и судбина сваког појединца, само што је нико не зна унапријед. Кismet, судбина, по том вјеровању одређује живот и смрт сваког појединца, а да он сам у томе не може много промијенити, јер се све збива по Алаховој вољи.

И хришћанска тумачења су слична, и Свети Јован и Христ се позивају на оно што је записано у књигама и труде се да се испуни записано.

Андрић је сликао моћне, слободне и самосталне појединце, који су све што су чинили чинили својом вољом, из неке унутрашње потребе човјека да чини зло, а не само ради заштите државе. Правило је и код Андрића и иначе, да се зло често чини у име државе и рађа у крилу власти, под заштитом државе, моћно све док је моћна власт у име које се зло чини. Утјешно је једино сазнање да је свака власт пролазна, како је рекао Христос.

Милош Бандић сматра да су они пошли тим путем јер су притиснути „ужасавањем светом и собом и тиме што свој ужас и гађење не могу да прикрију”.

Ђуза Радовић каже: „Личе ми у нечему ти људи – и имају у себи нешто од њиховог удеса – на лавине, које зато што су изгубиле ослонац горе на висинама, полећу и рушећи све пред собом и саме завршавају у неком бесмисленом кркљанцу онога што су саме створиле...”.

Више свјетла на проблем зла у човјеку бацају два мишљења Ива Андрића.

„Здрави и разборити људи који су са њим радили, увидели су брзо да Целалудин ефендији није, у ствари, много стало ни до неке правде, ни до неповредивости државне благајне, него да он све што чини, чини по неодрживом нагону да суди, кажњава, мучи и убија, а закон и државни интереси му служе као заклон и добродошао повод...”. („Прича о везировом слону”)

И: „Не може се знати зашто постоји зло на свету, јер све што постоји нема смисла ни разлога...” („Есеј о Гоји”)

Апострофирајући зло као феномен у човјековом животу, Иво Андрић је из човјекских злих поступака искључио разум као узрок, а указао на зло као неодрживи нагон у човјеку, као на нешто исконско, непромјењиво и трајно.

По свему реченом ови јунаци нијесу само продукти свога злог времена већ су издвојени и обиљежени злом и коби, осуђени да чине поступке лишене смисла; да живе пусти живот сувишних људи, згађених над собом и свијетом. Они су обдарени снагом, вољом и интелектом за велике подвиге, али им услови, наследство и зло у њима није дозволило да нађу људскији и душевнији пут.

Овако објашњава своје злочиначке поступке „чудовиште од злочина” Ричард Трећи, у исповједном монологу у истоименој Шекспировој драми:

*...„па кад не могу да будем љубавник,
да проведем лепо слаткореке дане,
одлучио сам да будем зликовац...”*

Ричард Трећи (Грбавац) је свјесно одлучио да буде злочинац, јер га је природа оштетила и унаказила грбом и тјелесном одбојношћу, па није имао могућности да живи као остали здрави и нормални људи. Његови злочини, каже Никола Милошевић у студији о негативном јунаку, су „освета једног напаћеног и неправедно погођеног бића за увреду коју су му ни кривом ни дужном нанели природни закони.”

Мухарем Первић је мислио „да они уживају радост пропадања у нади да ће прекорачити гранична стања у која их поставља историја и метафизика, да разбију таштину своје величине и слободе...”.

Конкретизовање зла у њима амбицијом, вјерским фанатизмом, интересима Империје којој служе, не би помогло да се боље разумије зло у њима, нити зло у човјеку, а таквим тумачењем би се ови јунаци осиромашили као личности, лишени тајанствености и изузетности и банализовали.

Једина њихова стварна побуда и разлог да чине зло је анимални нагон за убијањем и уништавањем, моћ над људима, крволочност дата на рођењу, или наслијеђена, касније појачавана амбицијом и сујетом, високом самосвијешћу, и жеђ за крвљу која се продужава и траје захваљујући унутрашњој празнини, страху, пустоши и очају који их обузимају, и времену које им је дато.

У „Записима из мртвог дома” Достојевски је покушао да проникне у узрок преобраћања мирног, обичног човјека у убицу, истичући да је тај

човјек живио „мирно и спремно”, „одједном му је прекипјело, зграбио је нож и зарео га у врат тиранину.”

Овај поступак је сасвим схватљив, али зашто тај човјек наставља да убија, не само непријатеље већ и људе који му нијесу непријатељи, да убија редом, као што су чинили ови Андрићеви јунаци? Зашто касније убија без разлога, за грубу ријеч, за нељубазан поглед, из обијести, из досаде, из забаве?

У човјеку се пробуди страшна звијер, која, као и само зло, представља ослабљену суштину људског ума и хуманитета, па ослобођена ланаца разума чини злочине незаинтересована за њихово објашњење. Та црна звијер, која постоји у нама, представља недовршеност нашег бића, нагон за уништењем и самоуништењем, који не напушта људе ни у најразвијенијим цивилизацијама.

У овим људима *homo animalis* је надвладао њихов здрави разум и дао извитоперен и апсурдан смисао њиховим животима, а Империја заснована на сили, злочину и принуди, омогућила је трајање ових личности. То што су добили на рођењу, и што неки називају коб, или фатум, у ствари је друштвено-генетски продукт једног злог времена и једне труле државе која се од пропасти спасавала крвљу и злочином. Та огромна империја трунула је на обалама више мора и два океана, споља сатирана ратовима, а изнутра честим побунама силника, са већ уништеном војном способношћу, заостала у развоју и ванвременска, исувише господска да би се могла мијењати и усвајати ђифтинску и капларску културу Запада. Земља увијек на ивици рата, која је због простора и богатства увијек привлачила жељне погледе јаких сила: Русије, Аустрије, Њемачке, Француске, Енглеске, морала је рађати Ђерђелезе и Маџаре. Они су за неко вријеме одлагали њену неминовну пропаст, али су својим дјеловањем стално уништавали систем власти у Империји.

Као синови свога времена они у потпуности испуњавају своју пилатску мисију својом натпросјечношћу, храброшћу, израженом индивидуалношћу, оригиналношћу и трагизмом намећу се скоро до симпатије и сажаљења.

Зло и патња иду увијек заједно.

Зло често долази од власти, с врха система, али и из понора човјекове подсвијести. И нема разлога, ни оправдања, како би рекао Иво Андрић.

Вук ЦЕРОВИЧ

АКОРДЫ ЗЛА В НЕКОТОРЫХ ГЕРОЯХ АНДРИЧА

Резюме

Иследуя явление зла в жизни человека, Иво Андрич создал несколько героев злодеев в своих рассказах, которыми борьба страсть и смысл жизни. Они убивают людей в бою и в покое, со зла, с причиной, или без причины, из нужды, без нужды, или из каприза. Андрич увидел что люди убивают из внутреннего инстинкта судить людям, убивать их и наказывать, а закон и государство им служит только выговором, хотя зло часто вытекает из власти и существует в теснейшей связи с ней. Нет объяснения горю в жизни человека, зло и добро существуют без причины и объяснения, сказал Иво Андрич.

